

2. Багатонаціональне місто у вирі комунізації

Перехід до форсованої індустріалізації спричинив різке зростання зайнятих у промисловому секторі виробництва, отже, й частки городян у населенні республіки. Колишні селяни, «вичавлені» до міста колективізацією, склали переважну більшість нових міських мешканців УСРР. За підрахунками Б. Кравченка більшість мігрантів становили українці: ступінь урбанізації титульної нації республіки на кінець 30-х рр. порівняно з 1926 р. зріс майже втричі¹²⁵. Пришвидшення урбанізації не було специфічним явищем, притаманним лише українському етносу, аналогічні процеси охопили всі етнічні складові республіки, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп (німців, болгар, греків, чехів тощо). Втім, природний перебіг урбанізаційних процесів деформували регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр. У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів між колгоспами та органами вербування, а 27 грудня 1932 р. в республіці була введена паспортна система з обов'язковою пропискою для міського населення. Селяни фактично були повторно закріпачені й втратили можливість рятуватися від колективізації та голоду в місті. Замість того, щоб реалізовувати тезу про поступове стирання відмінностей між містом і селом, більшовицька влада дистанціювала селян і городян за допомогою адміністративних кордонів. Адміністративна безправність селян стала підосновою їхньої нещадної експлуатації. Та чи кращим виявилось становище городян, поголовно взятих під облік і невсипущий нагляд спецорганів. Яким було повсякденне життя українського міста на початку 30-х рр.? Як пережило воно комуністичний штурм?

Стрімке зростання міського населення, його економічна й соціальна аморфність стали причиною низки проблем життя міського соціуму. Найгострішими серед них були катастрофічна нестача житла, продуктів харчування, принизливі умови проживання в промислових центрах. Побутові негаразди збільшували соціальне напруження в містах, яке проявлялося й у формі міжетнічних конфліктів. Б. Кравченко зазнавав, що найбільше ворогували українці та росіяни, що спонукало урядовців до масової українізації шкіл Донбасу. Це, на його думку, було проявом «розв'язання шляхом українізації деяких конфліктів, породжених урбанізацією»¹²⁶. Міжетнічні суперечності (українсько-польські та українсько-німецькі конфлікти) були характерною ознакою життя міст України й засвідчували великі прорахунки етнополітики. На межі 20–30-х рр. вкотре піднялася хвиля антисемітизму, який нещадно громила партійна преса. Якщо останній був, так би мовити, явищем звичайним для української історії, то міжетнічні свари поміж іншими національними когортами заводських робітників менш відомі широкому загалові. Проте й вони були характерним явищем у житті заводських колективів і завдяки практиці самокритики протягом 30-х рр. набули широкого розголосу.

Не останню роль у накопиченні проблем у сфері міжетнічного спілкування відігравала та обставина, що різке зростання пролетаріату відбувалося насильницьки, внаслідок примусового позбавлення селян і кустарів засобів виробництва. Величезні маси пролетаризованої людності являли собою багатомільйонну армію озлоблених, загнаних у глухий кут «будівничих соціалізму», для яких уряд країни проти їх волі вигадував нові соціальні ролі.

Неконтрольоване зростання людності великих міст України в обставинах безробіття створювало низку адміністративних, соціальних і комунальних проблем. Нагадаємо, що за переписом 1926 р. в чотирьох найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ) мешкало близько чверті¹²⁷ всіх євреїв УСРР. За роки непу розвантаження густонаселених місцевостей Правобережжя від надлишкового населення відбувалося переважно за рахунок внутрішньої міграції до великих промислових центрів. Порівняно з 1897 р. у 1926 р. чисельність єврейської громади Лівобережжя зросла на 181,8%, а Гірничо-промислового району — на 324%¹²⁸, і це в умовах промислового спаду першої половини 20-х рр. За висновками І.І. Вейцблїта зростання єврейської людності промислових регіонів відбувалося за рахунок збільшення частки євреїв в населенні чотирьох найбільших міст України, що могли забезпечити ново-прибулих роботою. В Києві приріст склав 437%, Харкові — 737, Одесі — 109, а Дніпропетровську — 150%¹²⁹.

Міграційні потоки кінця 20-х рр. переадресували міську людність України з місцевостей традиційно великої щільності населення до місцевостей, які прогресували економічно. В означений час Дніпровський та Гірничо-промисловий райони, незважаючи на те, що територіально вони розміщувалися в Степу (пересічна щільність населення дорівнювала 45,9 осіб/км²), підвищили щільність наявного населення до 50,9 та 65,7 осіб/км² відповідно¹³⁰. Індустріалізація стала висхідною точкою прискорення як внутрішніх міграційних потоків, так і притоку людності з-за кордонів УСРР. Стрімке зростання населення промислових регіонів України мало відповідне економічне підґрунтя, і, як зазначалося в партійних та радянських документах, було соціально виправданим та підготованим. На негативні наслідки надшвидкої урбанізації Дніпровського й Гірничо-промислового районів тоді не зважали. А між тим постійні міграції в межах СРСР розмивали тіло української нації, що лише починала інтегруватися. Надприродна рухливість і нестабільність людських потоків негативно впливала на соціальне, комунальне й культурне середовище промислового міста, перетворюючи його на осередок маргіналізації та конфліктності. Щорічно в чотирьох найбільших містах України осідали принаймні 15–16 тис. самих лише євреїв, тобто 4–5 великих єврейських містечка. Натуралізація такої кількості переселенців була великою соціальною проблемою. І. Вейцблїт наголошував, що неконтрольоване зростання єврейських громад великих міст республіки в умовах масового безробіття зводитиме нанівець заходи по «оздоровленню декласованої частини єврейської людності України»¹³¹.

Чимдалі впливовішим чинником соціально-економічного життя українського міста ставала міжреспубліканська еміграція. Скажімо, в 1923–1926 рр. еміграційне сальдо євреїв з УСРР до інших республік СРСР (в основному до Москви та Ленінграду) становило 25–30 тис. осіб¹³². Отже, в межах СРСР відбувався посилений обмін представниками етнічних меншин, що мало далекосяжні суспільні наслідки — низка міст України перетворилася на вируючі вогнища етнічної акультурації. Збереження етнічної замкненості, підтримка традиційних стандартів етнонаціонального життя стали практично неможливими в промисловому українському місті. Гасла «Великого ривка», якими більшовицький провід уміло екзальтував суспільство, та превентивні каральні заходи

давали свої плоди — місто крокувало до «світлого» комуністичного майбутнього, втрачаючи специфічний етнокультурний колорит.

У пресі ще проскакують повідомлення про існування великих, однорідних за національним складом, трудових колективів (єврейські панчішні та шкіряні фабрики, вірменські кустарні артілі тощо), однак проблеми в них типові і шляхи вирішення, які пропонує влада, також. «Очистимо апарат від елементів розкладницьких, що перекручують радянські закони, зостаються з кулаком і непманом, заважають боротися з тяганиною та приховують її, зарозуміло, по чиновницькому, по бюрократичному — ставляться до пекучих потреб трудящих, від розтратників, хабарників, саботажників, шкідників, рвачів, літунів, ледарів»¹³³, — закликають міські газети. Центральний орган Житлокооперації «За новий побут» з номеру в номер тиражує заклики створювати житлові комуни, або, принаймні, підносити рівень існуючих житлових кооперативів до стандартів комуністичного побуту. Однак, зусилля журналістів марні — пролетарське місто глухе до агітаційних закликів, «колишні» закликали в передчутті небодрого.

В низці робітничих селищ гасла комунізації тим не менше намагаються втілити в життя — рудничних робітників об'єднують у виробничі комуни і переводять на казармений спосіб життя. Показово, що в газетах шахтарських селищ йдеться на загальне не про людей, а про робсилу(!)¹³⁴. Комуни, в які були зігнані шахтарі, щоправда, доволі скоро занепали: Щербинівська газета «Шахтер» повідомляла, що виконання виробничих завдань у комуні ім. Котовського зменшилося з 135 до 99%, новоприбулі робітники вимагають переходу на індивідуальний розрахунок, мотивуючи це тим, «що один працює, а інший дивиться»¹³⁵.

Умови проживання давали фору побуту гірняків у дореволюційну епоху: казарми — єдиний варіант житла, що пропонували шахтарські селища для «робсили». Про існування пролетарів у казармах повідомляє та ж сама преса: «В казарме № 4 (нацменов) нет сушилок для шахтерок, несвоевременно подвозится уголь и вода. Недостаточно коек, спят на полу, простыни и наволочки грязные, стены казармы запыленные, казармы не проветриваются, полы не моются, а о культурной работе и не спрашивайте»¹³⁶. Зрозуміло, що відповідне культурне дозвілля могло скрасити існування надірваних тяжкою працею шахтарів, які змушені були відновлювати сили на брудній підлозі в брудному ганчір'ї. Водночас вражає не тільки цинізм влади, а й ставлення до проблеми власне робсилівської спільноти. Як з'ясовується, така потрібна їй культробота полягала в бесідах. Теми — вкрай життєві: «Школа в середовищі жінок», «Про значення шахти та коногонів», «Вчення Леніна», «Як здійснюється перевірка місцевих селищних рад». Після ударної зміни «робсила» покійрно слухає «бесіду». Політпрацівник фіксує: «Бесіда пройшла добре, присутні 20 осіб, питань немає».

І так усюди. В казармах 7–8–9 немає нагляду, відбуваються крадіжки, постіль брудна, приміщення не провітрюються. «В женской казарме № 4 живет 11 работниц, у одной из них есть ребенок, в детсад его не принимают. Уходя на работу, она оставляет ребенка на произвол судьбы.

В женской казарме № 45 также имеются дети, находятся в самых плохих условиях, стирка белья производится в комнате, там же и просушивается. Врачи

не посещают казарм, изредка только читают лекции о том, что мяса рабочим есть нельзя, а можно только интеллигенции»¹³⁷.

Зігнавши людей у виробничі комуни та казарми, влада, прикриваючись гучними гаслами, позбавляла останніх будь-яких можливостей усвідомити власні прагнення. Тоді, як західноукраїнські газети зловтішалися з пияцтва українських шахтарів, ті своєю чергою виснажувалися в штреку і на лекціях. «Культурні заходи» програмували «робсилу», від якої вимагалася робота на межі людських можливостей. Звичайною справою став вихід на роботу у вихідні дні та свята на користь певних заходів чи акцій (скажімо, будівництва дирижабля)¹³⁸. Меті граничної інтенсифікації виробничих процесів слугувала низка кампаній мобілізації, приміром, «декада підземної революції», запропонована «підземними революціонерами» (серед прізвищ і нацменівські — Карташов, Філімонов, Лібхардт, Ксензов, Рибін, Биков, Полукетов). За їхнім задумом виробниче й позаурочне життя «робсили» мало бути об'єднане в єдине ціле і взяте під невисипущий нагляд. Бригадири мали забезпечувати ефективність розподілу робочої сили, вони ж були зобов'язані заносити в спеціальні зошити «всі ненормальності виробництва», обговорювати їх на виробничих нарадах та усувати їх, у стислі строки вони повинні були організувати покращення побутових умов у казармах (здійснити побілку, зміну постільної білизни, забезпечити мешканців тумбочками тощо). Паралельно створювалися культ-тройки казарм, що мали слідкувати за перебігом робіт і щоденно (!) повідомляти про наслідки шахтні комітети. Вони ж повинні були взяти під жорсткий контроль вихід на роботу. До прогульників пропонувалося застосовувати не тільки заходи адміністративного впливу, а й позбавлення привілеїв, бойкот та громадський суд¹³⁹.

Попри голосні заяви радянської преси, «штурми», «десятиденки», «кампанії», «місячники», суботники й недільники благоустрою побут трударів лишався далеким від прийнятих цивілізованих норм. Дефіцит на звичайні речі був супутником життя обивателя, так само, як і цинічний визиск з боку працівників сфери розподілу: купуючи на 5 руб. сорочку чи спідні штани, він мав 2–3 руб. віддати за навантаження, скажімо, значки¹⁴⁰.

Пиятика та прогули шахтарів — окрема велика тема газет шахтарських селищ. Однак, у 1931 р. вона поступається актуальністю іншій — «хлібній» проблемі. В робітничих селищах пропонують замість щоденної видачі норми по рундуках та розподілювачах ввести щодакдну видачу хлібо-норми. Підставою для раціоналізаторської пропозиції була недовіра населення до працівників спецрозподільників. За підрахунками автора замітки під псевдо «Видючий» розкрадання хліба при нарізці дорівнювало 2 010 кг¹⁴¹. Нагадаємо, що в січні 1931 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) у країні була запроваджена карткова система на основні продукти харчування та непродовольчі товари. Картки видавалися тільки зайнятим у державному секторі економіки (тобто, робітникам промислових підприємств та радгоспів, держслужбовцям), їхнім утриманням та студентам. Отож, селяни, позбавленці та некооперовані кустарі опинилися поза системою централізованого забезпечення. Разом вони складали не багато не мало — більше 80% населення.

Картки розподілялися по чотирьох списках постачання. До особливого та першого списку включалися провідні індустріальні підприємства великих про-

мислових центрів, та партійно-радянська номенклатура. Така ж норма застосовувалася в шахтарських селищах. У решті міст республіки робітники та їхні утриманці були кинуті у вир щоденної боротьби з відчуттям постійного голоду.

Розподіл товарів відбувався через спеціальну мережу закритих робочих кооперативів та спецрозподільників за спеціальними забірними книжками. В них ціни були фіксованими, але асортимент — мізерним. Крім фіксованого постачання, існували «чорний ринок», на якому реалізовувалися крадені та контрабандні товари, а також мережа комерційних магазинів (ТОРГСИН), в яких на початку 30-х рр. можна було купити практично все, але за цінами, які в 2–3 рази перевищували фіксовані. З часом і в них основні продукти харчування перетворюються на дефіцит, асортимент зменшується, а самі вони використовуються державою для викачування з городян (представників етнічних громад у тому числі) решток золотих запасів та отримуваної з-за кордону валюти.

В контексті пропагандистської кампанії епохи всі верстви городян закликалися до докорінної перебудови повсякденного побуту та зміни особистісного ставлення до своїх виробничих обов'язків. Серед робкорів був оголошений похід з метою перевірки апарату житлової кооперації: «Пишіть до своєї газети, як відчувається на периферії керування роботою УЖС, як реагувала вона на запити та потреби місць, оскільки своєчасно висувала та розв'язувала проблеми кращої організації роботи. [...] Допоможіть комісії виявити, чи не приховалися в апараті керівного органу житлової кооперації розкладницькі ворожі елементи, ледарі, що звикли працювати рабськими темпами, допоможіть комісії вигнати цих людей з апарату»¹⁴².

Пишномовно обставлений похід радянської преси проти шкідників на комунальному фронті пояснювався просто. — Житлова проблема стала універсальною прикметною рисою не тільки робітничих селищ, а й решти міських поселень, оскільки впродовж непу проблема перенаселеності міст практично не вирішувалася. Не минула вона й радянський істеблішмент, навіть столичний. Так, виступаючи на Нараді при культпропвідділі ЦК КП(б)У по роботі серед нацменшин, що відбулася 18–19 травня 1931 р. в Харкові, представник Наркомосу Кузьменко відзначав: «Умови столичні такі, що іноді можна було б взяти з периферії належного робітника, але тут стоїть питання про житло, нікуди його дівати. І зараз є люди, які більш року сидять без квартири, відповідальні робітники ходять як зайці, ночують у різних товаришів. В таких умовах важко працювати»¹⁴³. 24 травня 1931 р. ЦКНМ звернулася до Харківської міськради з проханням допомогти заступнику голови комісії Давиду Мацу в отриманні квартири (родина Маца більше двох років мешкала в готелі, який врешті намагався виселити їх, аби звільнити номер)¹⁴⁴. Квартирне питання залишалося невирішуваним аж до перенесення урядових установ з Харкова до Києва.

Втім, гострота проблеми визначалася саме тим, що вона охопила величезні маси робітничої людності. Вербувальники по всій Україні рекрутували робочі руки на «великіє стройки», які своєю чергою перетворилися на будівельні майданчики в усіх розуміннях цього слова. Наспих навчені селяни і кустарі зводили примітивні невлаштовані бараки. «Зараз у трьох районах [Луганщини — Л.Я.] працюють вербувальники. В останній час спостерігається вплив чорноробів, але серед них існує дуже велика плинність. Завербовані

робітники зараз перекваліфікуються ЦШ'ом на тинькарів, тому, що відсутність останніх гальмує закінчення будинків»¹⁴⁵. Казарми і бараки на довгі важкі роки стали прихистком для десятків-сотень тисяч робітників. Масові вербування виконали своє завдання — забезпечення будівель сторіччя робочими руками, однак, робила на них існувала в нелюдських умовах. Неймовірна скупченість людності підносилася пропагандою як підоснова побудови нового комуністичного способу життя, але настрої тотального розпачу з часом камуфлювало лише не менш тотальне фізичне виснаження.

Побут у «містах з історією» організували в межах житлових кооперативів — певного варіанту комун для міста: останні, за задумкою засновників, повинні були мати їдальню, червоний куток, школу, ясла/дитсадок, пральню, закриті розподільники, гуртки профосвіти і т. ін. Як передовий досвід підносилася робота житлокоопів Чечепівського та центрального районів м. Дніпропетровське. — «Під час звітних зборів у цих районах було організовано дитячі кімнати та ясла для дітей, що їх батьки пішли на збори. Піонерські загони з барабаним боєм обходили всі будинки дільниць, де були звітні збори, закликаючи населення їх піти на збори. Виборчками ЖК з оркестрами музики обходили весь квартал, збираючи всіх виборців на звітні збори»¹⁴⁶. Так описана показова акція, організована представником газети «За новий побут». Акції-акціями, а обиватель жив іншими думками. Він не схильний був перетворювати своє існування на безкінечну чергу робочих змін і громадських зборів. Городяни відчайдушно саботували ідею усупільнення індивідуального побуту.

Громадське харчування в житлокооперації переживає серйозні труднощі¹⁴⁷ — не приховувала республіканська преса. На 1930 р. у житлокооперативах України функціонувало 210 громадських їдалень, що відпускали 59 тис. обідів на день, охоплюючи 6% населення кооперативів. Плани були грандіозними, вони передбачали збільшення в 1931 р. кількості їдалень до 7 тис. (!), останні мали забезпечувати обідами 250 тис. осіб і охопити 25% населення ЖК. Втім, далі проєктів та директив справа не рухалася. Керівники республіки схильні були звинувачувати в буксуванні ідеї громадського харчування пересічних громадян, які вважали, що комунальні їдальні мають постачатися харчами централізовано. «Потрібно організовувати продуктовиробництво на місцях», — закликала Центроспілка. «Треба створити 110 кролятників на 20 тис. кролематок, 114 свинарників на 3 500 свиноматок, короварень на 600 корів, городів на 3 тис. га». Частину коштів планували отримувати з місцевих органів влади, однак, загалом питання фінансування проєкту зависло в повітрі. Чим були ці цифри в масштабах країни? Очевидно, що вони жодним чином не спроможні були вирішити проблему продовольчого постачання. Для постачання громадських їдалень потрібно було близько 6 млн. руб., яких у житлокоопів просто не було! Мешканці ж не мали грошей і не бажали їх витратити на вигадки столичного начальства.

«Для нас ясно і безсуперечно одно: без створення міцного підсобного господарства, громадське господарське харчування й дитячі установи в житлокооперації розвиватися не будуть», — констатувала г. «За новий побут». І це було не просто визнання хибності окремого напрямку роботи. Це, фактично, був вирок ідеї комунізації побуту городян, що мешкали в багатоквартирних будин-

ках. Щоправда й у 1931 р., і частково в 1932 р. республіканський провід не полишав спроб піднести епізодичні успіхи в даному напрямку, як свідчення епохальних змін. — Київська житлоспілка організувала власний радгосп в 875 га, де утримувала 115 коней, молочну ферму на 93 корови, кролятник на 865 голів, свинарник на 360 свиней¹⁴⁸. — Жодного слова про те, яким чином це господарство утримувалося, на яких землях воно було створене, хто в ньому працював, врешті, яку кількість осіб воно здатне було прохарчувати. «За новий побут» замовчувала і той очевидний факт, що далеко не всі міста мали достатні земельні ділянки для влаштування кооперативних підсобних господарств, і те, що ці інтегральні агропромислові утворення цілковито випадали з контексту тогочасної колективізаційно-індустріалізаторської реальності.

Роки «Великого штурму» стали часом істини для ідеї житлокооперації як такої. Власне, вона тріщала по швах, демонструючи, якими далекими від гарячкових ілюзій комуністичних фанатиків є справжні прагнення й мрії обивателя.

Але ж інших людей не було!

Попри пересічну млявість, бездіяльність обивателя влада не відкидала надії змусити його перебудувати свою свідомість на комуністичні рейки. Житлокооператив мав, як комуна на селі, стати школою перевиховання мас, при звичаювання до нового способу життя. Жінпрацівник Ломовська в статті «Реконструювати наш побут» цілком слушно зазначала, що перші роки існування ЖК засвідчили — населення не вміє культурно співіснувати: користуватися каналізацією, водогоном. Це приводить до руйнування жител і здорожчання витрат на їхнє утримання. «... Ми в нові, збудовані за соціалістичним типом, будинки вселили людей зі старими звичками, старим побутом».

Житлокооперація розглядалася як інструмент соціалістичної перебудови людської істоти, передовсім жінок-домогосподарок, яких держава небезпідставно розглядала як резервну трудову армію, що мала бути задіяна в модернізаційному ривку. «Жінку — на фабрику, завод, кооператив, установу! — це наше гасло. Розвантажити жінку від хатніх родинних турбот — наш обов'язок. Треба в житлокоопках організувати громадський догляд за дітьми, організувати дитячі садки, кімнати, майданчики, ясла. Ці великої ваги заходи розкріпачать жінку, звільнять її від віковичного ярма, й, крім того, забезпечать комуністичне виховання нашої зміни, звільнять дитину від шкідливого оточення, вулиці».

Патетичні заяви жінпрацівника вочевидь дисонували з реальністю: в 1930 р. було тільки 3 дитсадки, в 1931 р. — 16 садків на 1 050 дітей та 2 ясел. Не в кращому стані перебувала решта названих напрямків «розкріпачення» домогосподарок: самодіяльних їдалень у 1931 р. було 13. Ще менше оптимізму викликали комунальні пральні, кравецькі майстерні, перукарні, створені виключно для обслуговування членів кооперативів. Гасло «До 14 роковин Жовтня у кожному ЖК повинні бути утворені побутові установи!» — залишилося фікцією, так само, як і зобов'язання охопити все доросле населення гуртками та курсами ПВО (!)¹⁴⁹.

Тим не менше, гендерна складова житлокоопівського руху чимдалі набирала більшої ваги. І це не дивно, адже, згідно з теоретичними викладками ідеологів епохи, втягнення жінок до виробництва вкупі з ідеєю «комуністичного став-

лення до праці» могло перетворитися на козирну карту радянської держави у світовій гонці за надшвидку модернізацію.

«... Безробіття ліквідоване», — констатувала Круповецька, — «Лише в 1931 р. промисловість потребуватиме близько 3 млн. робочих рук [...] Зараз по самих лише містах 6 мільйонів дружин та дочок робітників приковано до хатнього господарства, витрачаючи силу трудової енергії на індивідуальне виготовлення їжі, догляд за дітьми, прання білизни т. і. В сучасних умовах це вже стає марнотратством робочої сили. Вони — ці жінки — є тим резервом, з якого промисловість буде черпати робітничу силу»¹⁵⁰.

Жінка з утриманки чоловіка чи батька перетвориться на повноцінну трудову одиницю, стверджували жінробітники. Відповідно, зростатимуть робітничі бюджети, покращуватиметься життя робітників. Завдання житлової кооперації полягає в створенні сприятливих умов для виходу жінок пайовиків на виробництво. «... Вся мережа побутових установ (ясла, садки, їдальні, пральні і т. і.) повинна бути максимально збільшена [...] справа перебудови побуту — це важливе політично-господарче завдання всіх громадських організацій». В Києві і Харкові з метою надання кваліфікації жінкам житлоспілка організувала короткотермінові курси, технічні гуртки, консультації й закликала поширювати досвід на решту міст України¹⁵¹.

Тим часом, як партійні та громадські активісти намагалися видавати свої хворобливі ідеї за реальність, повсякденне існування жінки в місті було пов'язане з безкінечною низкою проблем. — День пересічної господині, яка мала родину з декількома дітьми, розпочинався з походу за водою (оскільки централізовані водогони залишалися явищем рідкісним), далі — за молоком та рештою продуктів щоденного споживання, які тоді не мали тривалого терміну зберігання і закуповувалися щоденно. Все це відбувалося зрання, до виходу чоловіка на службу чи роботу, старших дітей — до школи. Менші діти лишалися під опікою матері і решту дня — тобто, свої щоденні турботи, жінка сполучала з доглядом за малолітніми дітьми, оскільки мережа ясел була незадовільною. В 1931 р. ставилося завдання охопити дошкільними установами по республіці не менше 10% дітей, у Донбасі та Криворіжжі — 100% дітей гірників і до 80% дітей робітничих родин¹⁵². Почалося створення нацменівських дитсадків. Найбільшою проблемою виявилася протидія батьків, особливо євреїв, та інертність ЖК.

Партія зазвичай робила реверанси в сторону жінки, підкреслюючи її велику роль у вихованні дітей: «Мати, що доглядає дитину є першою соціальною одиницею, з якою дитина налагоджує свої взаємовідносини. Решта членів родини є його соціальне оточення. Тому то вирішальне значення має саме те, які взаємини будуть у дитини з рештою членів родини та з яких членів родина складається»¹⁵³. Водночас владу цікавило не дитинство, як таке, а наступне комуністичне покоління, достойний наслідувач комуністичних ідей — цілковито соціалізований, адаптований до ідей комунального співжиття. Отож, поруч з дифірамами стосовно матері-комунарки запроваджувалася думка про те, що дитина не повинна бути заласканою, асоціальною. «Досить байок, товариші! Досить дурниць, що говорять про блішки, про вчені сороконожки, про діда-мороза та про геройську «червону шапочку», що її старий сірий вовк кате-

горично вирішив з'їсти, але чомусь не з'їв. Досить байок! Наші діти — не пара м'ягкотілим слизнякам, що їх вирощують бони у капіталістичних дортуарах. Ми готуємо загартоване більшовицьке покоління, нових бойців соціалістичного штурма, і пролетарська дівчора вже не вірить, не потребує солоденького сюсюкання, нікому не потрібної нісенітничі»¹⁵⁴, — розтлумачувала радянська преса. Саме тому, що переважна більшість жіноцтва не відповідала цій високій меті, державний провід зробив ставку на розбудову мережі дитячих дошкільних установ.

Початок 30-х рр. став часом бурхливої розбудови мережі закладів по догляду за дітьми дошкільного віку. Як гідний наслідування пропагувався досвід дитячого майданчика ЖОК ч. 11–13 м. Ромни. — Набрано 100 дітей членів ЖОК та 24 дітей працівників макаронної фабрики (з них за соціальним складом — 60% робітників, 40% — службовців). Оплата за догляд і харчування становлять 10% місячного заробітку батьків. «Діти веселі й цілком здорові, вивчали на майдані нових пісень, спортивні вправи, малювання, ходили в екскурсії до виробництва підприємств, де працюють батьки й після політгодин (!) відпочивали. Маючи свою їдальню, ЖОК добре харчував дітей, даючи двічі харч»¹⁵⁵.

У пресі тиражуються фотографії з нацменівських дитсадків, що демонструють щасливе дитинство: єврейські діти на лавах у садку, оголений хлопчик з дитсадка № 123 м. Києва приймає душ на вулиці¹⁵⁶, лікар оглядає чергу дітей вірменського дитсадка № 218 м. Києва (діти худорлявенькі, з явними ознаками рахіту)¹⁵⁷.

Втім, історичної ваги робота тільки-но розпочалася, це були перші пробні кроки в напрямку створення гідних умов для розвитку й виховання дітей дошкільного віку. До плакатно ідеальних світлин на кшталт московських ясел було далеко. На загальне повідомлення часу інакші за своїм змістом. — Ясла житлокоопу Красна, 15 у загрозовому стані. Антисанітарія — жахлива. «Подумайте тільки: ясла, в яких виховується наша майбутня зміна, містяться біля смітника. Під сходнями біля ясел гора каміння разом із сміттям. [...] Сміття, як правило, вивозять із двору о 10-12 год. дня й діти примушені дихати отруєним повітрям [...] Ми просили управу відвести для ясел льох для горюдини, але тов. Зельдович відповів: «Як немає льоху, то я з себе не зроблю його, й крім цього, моїх дітей в яслах немає [...]».

Для ясел потрібні 2 вішалки. Тов. Мінухін про це заявив Зельдовичу, й вони, ніби то, добалакались з теслярем, але вішалки й досі не виготовлені.

Щодо палива, то тут справа зовсім погана. Коли всі вносили аванси на паливо, ми також просили управу й за нас потурбуватись. Але грошей не внесли, й тепер є загроза, що ясла на зиму залишаться без палива»¹⁵⁸.

Поки діячі ЖKK генерували фантастичні ідеї й намагалися запроваджувати їх в окремих кооперативах, мешканці захлиналися в нескінченній кількості суто побутових проблем. Житло — будь-яке — перетворилося на величезну проблему. Тисячі вербованих на новобудови та шахти селян, вихідців з західно-українських міст і містечок опинилися в епіцентрі побутового колапсу, який тим більше ускладнювався, що опір політиці колективізації та деградація сільсько-господарського сектору позбавили уряд можливостей фінансувати побутовий ривок міста за рахунок села.

В Донбасі вирішення проблеми вбачали в створенні житлових кооперативів на принципах самоокупності. Ударник-гірняк, вступаючи до кооперативу, повинен був внести статутний пай (100 руб.), решту він діставав у позику від фонду кооперування. Покрити позику він зобов'язувався впродовж 2-х років після вселення до квартири. — Шахтна адміністрація добре усвідомлювала політичну вагу житлової проблеми, її вирішення мало зупинити плинність кадрів. Уряд планував у 1931 р. кооперувати 5 тис. гірників-ударників, проте за 3 місяці до програми залучили лише 85 (!) осіб, або 1,7%. 10 травня Союзстандартжитлобуд і Укржитлоспілка підписали угоду про спорудження в Донбасі 200 тис. м² житлової площі для шахтарів (йшлося про дерев'яні стандартні будинки). Здані в експлуатацію і заселені вони мали бути вже 1 серпня, отож про якість житла можна тільки здогадуватися.

Проблему катастрофічної нестачі горезвісних квадратних метрів мала вирішити програма зведення типових багатоквартирних робітничих будинків (пересічно на 24 квартири). Та з'ясувалося, що будувати грандіозні плани значно легше за типові будинки. Кореспондент «Углевець» повідомляв, що заводивиробники типових збірних будинків відправляли свою продукцію недоукомплектованою, внаслідок чого будинки неможливо було виставляти¹⁵⁹.

Влітку газети «Правда» та «За індустріалізацію» повідомили про зрив програми, недбалість Сталінградської групи заводів Центрожилсоюзу, яка поставляла у Донбас недоукомплектовані будинки. Очікування комплектуючих розтягувалося на місяці. Замість 492 тис. м² на 1 липня було здано тільки 130 тис. м², з передбачених планом стандартних будівель не було здано жодного метру. 20 липня 1931 р. «За новий побут» констатувала: «Ми запізнюємося з здійсненням житлобудівництва в Донбасі. Справа чести житлокооперативних організацій у Донбасі — надолужити втрачене».

Насувалася зима, 250 тис. робітників та їхніх сімей тулилися по бараках. До 1 листопада керівництво країни поставило завдання здати в експлуатацію 818 тис. м² цегляних і 523 тис. м² дерев'яних стандартних будинків. Його вирішення віддавалося на відкуп трудовому ентузіазму мас і мудрому керівництву партії. «Потрібна лише чітка організація роботи і настирливість. Брак цегли, каменю, вапна, піску на будівництві — не об'єктивна причина(!), щоб відволікати будування, а показник нікчемності будівних організацій — свідчить, що місцеві організації не розуміють завдань [...] Житла Донбасові потрібні на строк і вони будуть. Запорукою цьому — воля нашої партії, її творча міць»¹⁶⁰.

Цілковитий провал житлових комун змусив більшовиків сформулювати більш помірковану версію комунізації міського населення. З цього часу житлові кооперативи розглядаються як універсальний шлях притлумлення житлового голоду в місті. В 1931 р. план кооперування в містах пересічно був виконаний на 104%. Радянська преса не приховувала, що це сталося за рахунок Одеси (308%) та Києва (180%) — міст республіки, які потерпали від перенаселення найбільше. Решта міст стояли осторонь цього процесу — у Харкові рівень кооперування сягав усього 26%, Маріуполі — 5%, Запоріжжі — 41%, Зінов'ївську — 41%, Сталіно — 44%¹⁶¹. Найгірші показники демонстрували райони, що перебували в епіцентрі більшовицької індустріалізації — Донбас та Криворіжжя.

З часом хронічна заборгованість пайовиків і навіть керівників кооперативів засвідчила провальність комунальної «ідеї фікс». Дехто Лангман пропонував прикметну процедуру заохочення до зменшення заборгованості членів житлокооперативів по паях (такий-собі бартер по-радянському добре прислужився в справі підтягнення «несвідомих» і за часів Хрущова і за часів Брежнєва): «На склепах філій речі хатньо-побутового значення, як наприклад: сковороди, відра, [...] ночви, чавуни та інш.

Треба поставити перед філіями питання, щоб цей крам відпускався лише членам житлокоопу, що виплатили повністю пайвнески, або сплачують їх щомісячно.

Для того, щоб практично підійти до цього питання, треба зробити так, аби там же, на склепі, пайовик мав би змогу сплачувати внески по паях при одержанні краму [...] Потрібно, щоб Укржитлоспілка надрукувала відповідні марки та надіслала їх до периферії. Житлокоопи здають філіям під розписку певну суму марок, за які потім, по мірі витрачання, будуть одержувати гроші.

Крім цього касирам потрібно буде вести відомість, де буде зазначено прізвище пайовика, № житлокоопу та суму сплати, ці відомості щодавно філії повинні надсилати житлокоопам [...] таке міроприємство дасть нам певне зрушення в справі ліквідації заборгованості по пайвнесках і буде не в шкоді філіям, які мусять допомагати житлокоопам, бо як житлокоопи, так і УЖКС — це одна система»¹⁶². «Міроприємство», слід відзначити, не лише «допомогло», а й перетворилося на універсальну методику позаекономічного визиску населення в країні тотального дефіциту: врешті, аби отримати недолугу алюмінієву кружку радянський громадянин ставав заручником низки «добровільних» товариств, спілок і т. ін.

Тим часом побутові проблеми у кооперативах тільки накопичувалися, оскільки населення було незацікавлене в їхньому вирішенні, явно не відкликаючись ментально на ідеоформу колективного співжиття та налагодження колективного побуту. Про ставлення робітників до подібних акцій яскраво свідчили результати виконання квартального плану мобілізації коштів у кооперативах. Сплата комірнього в Маріуполі сягала — 3,8%, Луганську — 6%, Кременчуку — 9,4%, Запоріжжі — 8,6, Харкові — 27,2, Полтаві — 28,8, Зинов'ївську та Херсоні — 29,1¹⁶³.

Невеликий допис «Теж «приклад» стосується житлокоопу № 226 м. Києва, але цілком універсальний за змістом: «Крім того, що правління не працює, воно зриває виконання контрольних чисел. Голова правління т. Рапопорт не сплачує комірнього 6 місяців, починаючи з квітня місяця, пая він вніс всього 5 руб., а повинен внести 15 руб. Заступник голови правління т. Мединський вступив у серпні місяці в члени ЖК та вніс 1 руб. [...], пая зовсім не платив та не сплачує й тепер. Член правління т. Зайденберг зовсім не член ЖК, сплачує 10% надвишки щомісяця та до членів ЖК вступити не бажає. Член правління т. Дубровський не сплачує квартплатні 3 місяці, починаючи з червня м-ця, пая сплатив 6 руб., а належить з цього 15 руб.»¹⁶⁴.

Наслідки безгосподарної, позбавленої глузду системи організації ЖК не заставили не себе чекати — «М. Сталіно ще не має каналізації, і санітарний стан житлокоопівських будинків у жахливому стані. Вигребні ями в ЖК завжди

переповнені нечистотами настільки, що вони річками течуть з будинків по вулицях [...] Допомогти покращенню санітарного стану дворів ЖК — не можна, бо приватного санобозу в Сталіно немає, а комгосп не збільшує свого обозу.

Треба, щоб житлокоопбуд мав свій санобоз, щоб не доводилось звертатись до комунгоспу та чекати черги, бо так можна дочекатись не аби якої пошести»¹⁶⁵.

Захопившись псевдо-комуністичними прожектами, влада врешті перестала звертати увагу на такі «дрібниці», як комунальне господарство. «Колективізатори» та «індустріалізатори» були зайняті значно важливішими справами — вони нищили рештки «мерзеного капіталізму». Маси в цей час повинні були проявити свідомість і самостійно влаштувати свій побут на цілком комуністичних засадах, тобто, — безкоштовно. Газети заходилися організовувати періодичні походи за чистоту робітничих селищ, оздоровлення робітничого житла, додержання санмінімуму¹⁶⁶. Центральна кооперативна газета публікувала безліч пояснень про важливість дотримання санітарних та гігієнічних норм, врешті опублікувала типові вимоги до багатоквартирних будинків та комунальних квартир¹⁶⁷:

1. по всіх кімнатах має бути природне освітлення, подвійні вікна, квартирка або фрамуга;

2. опалення здійснюється грубами великої теплоємності;

3. при вході розміщуються скребки для очищення взуття, в передпокоях — металеві ґратки;

4. усі житлові приміщення мають утримуватися так, «щоб в них завжди й безперервно була охайність, лад, належна сухість і чисте повітря»;

5. щороку мешканці здійснюють ремонт, лагодження даху, білять стелі;

6. сміття збирають в спеціальні закриті відра і виносять у відповідні приміщення або спалюють;

7. у приміщеннях заборонено виконувати роботу, що дає багато газів чи вологості (прати); може їх попсувати чи забруднити (рубати дрова);

8. для приготування їжі та прання виокремлюються окремі кімнати;

9. приміщення загального користування щодня підмітаються вогким способом, два рази на п'ятиденку миються гарячою водою. Вбиральні миються щодня. Ванна — після кожного користування;

10. раз на декаду проводиться ширше очищення приміщень загального користування;

11. встановлюються плювальниці з дезінфікаційною рідиною та сміттєзбиральники;

12. щодня приміщення вентилуються;

13. заборонено лишати в приміщенні сміття, помії;

14. заборонено загромождувати їх дровами, скринями, меблями тощо, а також тримати в приміщеннях спільного користування тварин;

15. періодично мешканці зобов'язані знищувати тарганів та блощиць¹⁶⁸.

Тоді, як пролетаріат намагалися втиснути в жорсткі рамки комунізованого співжиття, створювалися просто-таки нестерпні умови проживання для так званих «колишніх». Торговці, ремісники, особливо ті з них, хто використовував найманий труд, перетворилися на парій комуністичного уряду. Більшою чи

меншою мірою проблема пошуку дрібнобуржуазними міськими верствами нових соціальних та економічних ніш в господарському комплексі міст України зачепила всі етнічні складові республіки. Хронічне масове безробіття, відсутність сировини для кустарних промислів, проблеми зі збутом, непосильне оподаткування, жалюгідні побутові умови: так виглядали обставини повсякденного буття десятків тисяч кустарів-приватників УСРР. На них часто-густо перекладався основний тягар по утриманню комунальних будинків, для них не існувало пільг на оплату комунальних послуг, освітлення, водопостачання, опалення. Вони не мали доступу до комунальних лікарень, оскільки не були членами профспілок. Найбільшою мірою внаслідок особливостей соціальної структури це стосувалося саме етнічних меншин, передовсім євреїв¹⁶⁹. Лише внаслідок відносної нечисленності міських громад решти етнічних меншин та їхньої дисперсності аналогічні єврейським проблеми в їхньому середовищі не набули відповідного розголосу і суспільно-політичної гостроти.

Державний курс на стримування кустарної промисловості при одночасних суттєвих проблемах і прорахунках щодо розвитку індустрії в низці регіонів УСРР перетворив господарське життя переважної більшості міст і містечок країни на нестерпне. Слід визнати, що у штучно створених більшовиками за роки непу умовах підприємництва для переважної більшості городян очікуваний «стрибок» з доіндустріальної в індустріальну епоху перетворився на єдину надію на покращення умов існування.

Чимдалі мова більшовицьких агіток поступається депресивному фактажу: міське господарство занепадає, громадське харчування в кризі, культробота в кооперативах занепадає, червоні кутки стоять пустою, санітарний стан дворів лишається жахливим, жінки сваряться на кухнях і не виявляють ознак більшовицької свідомості, криза неплатежів. Частішають замітки про продовольчі складнощі, нестачу та низьку якість хліба. Голод поволі зникає своє чорне кільце навколо міських брам.

3. Єврейське містечко — життя між містом і селом

Попри радянську інформаційну блокаду, переформатування соціально-економічної структури, номінальну зміну адміністративного статусу єврейське містечко, як відповідний етнокультурний феномен, існувати не перестало. Історіографія містечкової проблеми та основ вирішення єврейського питання часів великого штурму не є різноманітною, переважна більшість праць хронологічно охоплює початок 30-х рр., коли ще відбувалися окремі теоретичні дискусії у вузькому колі єврейських радянських інтелектуалів, чи — післявоєнну добу, коли ідеологічне протистояння світових систем та трагедія Голокосту докорінним чином змінили акценти проблематики. — Серед найбільш помітних праць слід відзначити книгу Гершнбойма «Щедрін, а штетл ін реконструктивн період» (1931 р.), популярно-наукові праці Л. Зінгера «Дос банайте фолк» (1941 р.) та «Дос уфгерихте фолк» (1948 р.), узагальнені пізніше в дисертації «Социально-экономические основы разрешения еврейского вопроса в СССР» (1947 р.), змістовні роботи І. Вейцбліта¹⁷⁰. Матеріали, що стосуються досліджуваної епохи, містила також праця колишнього співробітника ЦКНМ